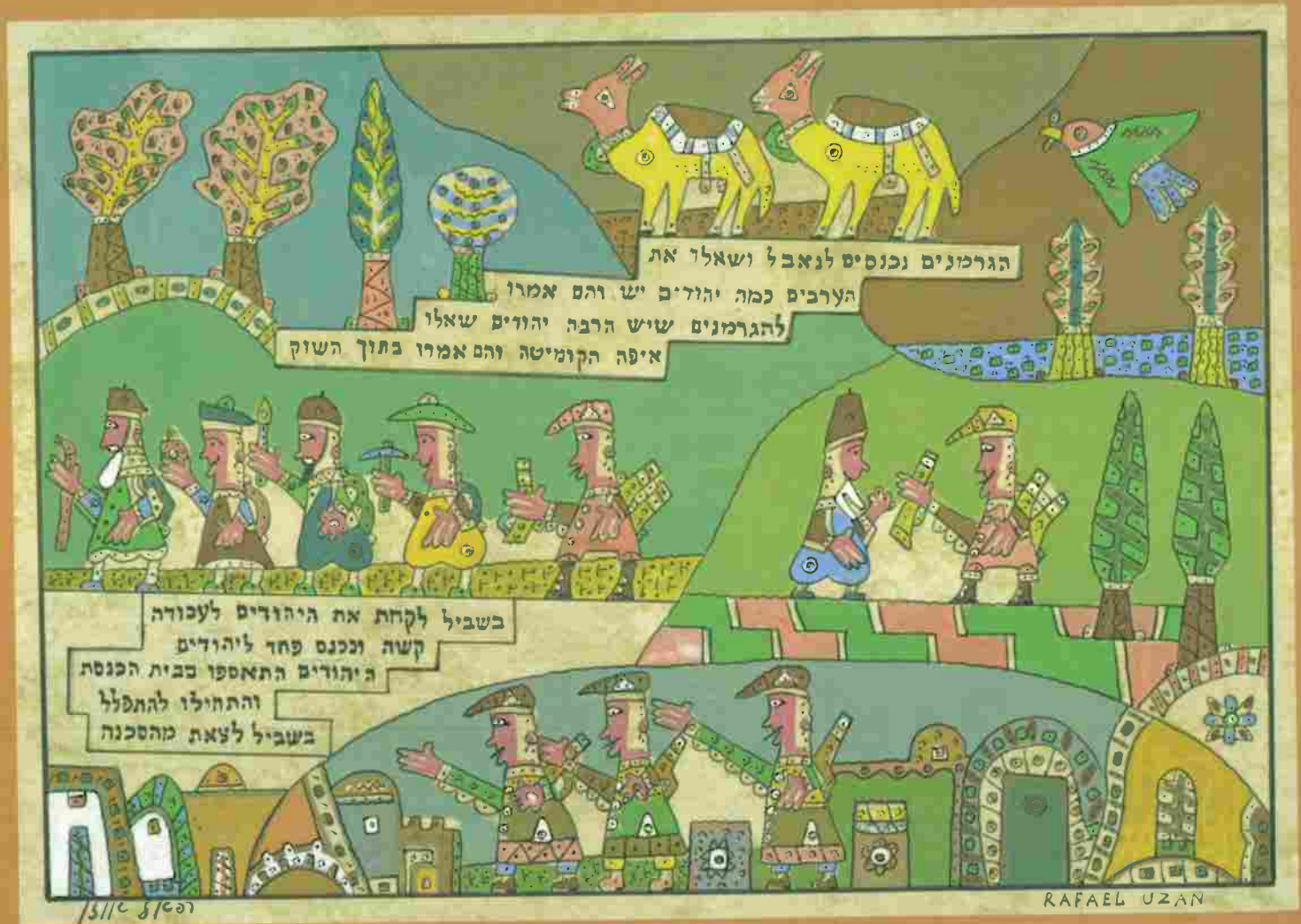

בשביל הדיכור

כתב עת לחינוך וללימוד השואה

יהודי צפון אפריקה בתקופת השואה

ביה"ס הבינלאומי להוראת השואה המחלקה להכשרת מורים בישראל
סדרה חדשה גיליון מס' 30 אלול תשע"ח ספטמבר 2018

שזו
ושם
לשואה ולגבורה

יומנו הגנוז של יוסף דעדוש

שלמה אברמוביץ'

כל העוסק בשואת יהודי לוב מבין את משמעות המילה "ג'אדו", המחנה שאליו הובאו יהודי מחוז קירניאקה במזרחה של לוב. לפני מלחמת העולם השנייה חיו במחוז כ־4,500 יהודים, כ־3,400 מהם בעיר בנגאזי. אזור זה היה מוקד לקרבות בלתי פוסקים וקשים מאוד בין בעלות הברית לבין הכוחות האיטלקיים ו"הקורפוס האפריקאי" הגרמני. האיטלקים הסבירו את הכישלון שלהם במערכה גם בשיתוף הפעולה של היהודים במחוז זה עם בעלות הברית. ב־7 בפברואר 1942 פרסם מוסוליני פקודה שלפיה יש לדלל את האוכלוסייה היהודית במחוז זה ולהעבירה הרחק מאזורי הקרבות. ככל הנראה רק באוגוסט באותה שנה החל הפינוי של היהודים אל מה שהיה בעבר מחנה צבאי ישן. מספר היהודים במחנה לא ידוע ומוערך ביותר של כ־2,500. לשם השוואה, בתקופת השיא מנתה הקהילה היהודית בבנגאזי, העיר הגדולה במחוז, קצת יותר מ־3,400 יהודים. היהודים הגיעו למחנה בשלבים במושאוות.

הקהילה היהודית של טריפולי מקבלת את מוסוליני כביקורו כרוכב היהודי לוב מרס 1937 (באדיבות בית התפוצות)

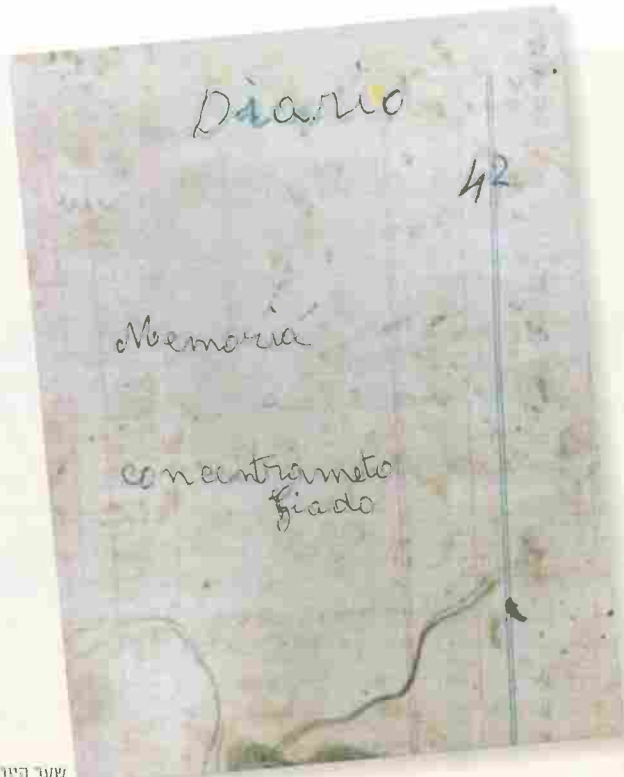

בגדי בשנות השלושים של המאה העשרים, לוב (באריבות מרכז אור שלום)

המחנה היה מחנה איטלקי בפיקוד ובניהול של האיטלקים. החיים במחנה היו קשים מנשוא בעיקר בגלל הצפיפות הנוראה. מגפת דיזנטריה פרצה במחנה, ונספו בה ככל הנראה יותר מ-500 איש. המחנה פעל מאוגוסט 1942 עד אוקטובר 1943 אף שכבר בנובמבר 1942 הובסו צבאות הציר באופן סופי בקרב אל-עלמיין, וטריפולי, שבמערב לוב, נפלה בינואר 1943. יהודים שבו לבתיהם אט-אט.

יהודי לוב שחיו במחנה וחוו את הגדוש ואת הקשיים העידו בעדויות בעל-פה לפני גורמים שונים על חייהם הקשים שם. עד כה לא נמצאו בארכיונים איטלקיים או אחרים מסמכים שכתבו יהודים ושמטארים את המחנה. נראה שגם התיעוד האיטלקי מועט מאוד, מכיוון שהאיטלקים חתרו למנוע את פרסום פעילותו של המחנה, וגם החוקרים במעט שלא עסקו בנושא. פה ושם התגלו עדויות של מי שביקרו במחנה בעיקר לאחר השחרור. מחנה ג'אדו מעורר שאלות חשובות להיסטוריון באשר לאופיו (האם היה זה מחנה ריכוז כמו מחנות הריכוז באירופה? מחנה מעצר? מחנה עבודה?). יחס הפיקוד האיטלקי ליהודים בו, מספר היהודים שנכלאו בו, מספר הנספים ועוד.

היומן של יוסף דעדוש, שנמצא לפני שנים רבות ופוענח רק כעת, עתיד להתפרסם בספר שיוציא לאור המרכז העולמי של יהודי לוב. מאמר זה הוא הצצה ליומן שנכתב במחנה ומהווה את העדות הכתובה האותנטית, היחידה, עד כה של מי שחי במחנה וכתב בעת התרחשות האירועים.

שער היומן

לנבור בתיקיות ובמסמכים, מנסה להבין עוד פן בדמותו של אבי שלא הכרתי. לאחר כשש שעות גיליתי בין כל המסמכים והתיקיות מחברת דהויה, מחברת שהייתה כתובה באיטלקית, כתיבה מסודרת, אך כמה מהדפים הראשונים והאחרונים היו דהויים עד שכמעט לא היה אפשר לקרוא בהם. התאמצתי, השתמשתי בזכוכית מגדלת כדי לקרוא מה כתוב בכריכה – משום מה הייתה לי תחושה שהמחברת הזאת חשובה מאוד. ואז הצלחתי לפענח: "diario memoria concertamento jiado".

הצלחתי להבין שזהו יומן זיכרונות על ג'אדו, אך לא הבנתי מה פירוש המילה "concertamento". אמרתי בליבי שאשאל את אימי בעוד כשעתניים, כשתעורר. המשכתי לנבור במסמכים, ואיבדתי את תחושת הזמן. אימא התעוררה, ומיד רצתי אליה עם היומן. לשאלתי מה פירוש המילה "concertamento", היא השיבה: "מחנה ריכוז. למה אתה שואל?" "מצאתי יומן של אבא שכתוב עליו 'diario memoria concertamento jiado'", עניתי בהתרגשות. גם אימא לא הכירה את היומן והתחילה לקרוא בו, בקטעים שהיה אפשר לקרוא, ומיד פרצה בבכי תמרורים. היומן החזיר אותה עשרות שנים לאחור, עת הייתה במחנה הריכוז ג'אדו שבו איבדה את ביתה הבכורה עדה.

עד כאן סיפורו של שמעון דורון, בנו של יוסף.

במשך 75 שנה נותרו סודותיו של יוסף דעדוש גנוזים מעבר למסך של שורות מסולסלות, מטושטשות, מוכתמות וקשות לפיענוח. שבעה עשורים ומחצה חלפו בטרם השתחררו אל האור המשפטים סוחטי הדמעות והמילים הצורבות כחומצה שכתב במסתרים, מתחת לאפס של הנוגשים הנאצים והאיטלקים הפשיסטים במחנה הריכוז בלב מדבריות לוב.

וכשהשתחררו המשפטים והמילים מערפל כתב היד המחובר ומהדפים הדהויים, התפרצו בזה אחר זה, כמו לבה רותחת, סיפורים מצמיתים שנכתבו אז, במחנה הריכוז ג'אדו.

יוסף דעדוש (1920-1994) היה אחד המנהיגים הבולטים של קהילת יהודי לוב, הן בלוב הן במדינת ישראל. יומנו המתוארך והמפורט תורם תרומה סגולית וייחודית להבנת האירועים בימי שואת יהודי לוב, להכרת השגרה שבה חיו ומתו עצירי המחנה ולהבנת החיבור בין המילים שואה, לוב וצפון אפריקה.

על גילוי היומן כתב בנו של יוסף דעדוש, שמעון דורון, יושב ראש המרכז העולמי של יהודי לוב:

זה היה ערב גשום. הגעתי לבקר את אימי בשעות אחר הצהריים, ולאחר כמה שיחות חולקן שאלתי: "אימא, תרשי לי להסתכל בארון של אבא?" אבא, יוסף דעדוש, נפטר חמש עשרה שנה קודם לכן, ואימא מעולם לא הרשתה לנו, ששת האחים, לגעת בארוננו המסתורי והקדוש של אבא. באותו ערב גשום משהו באווירה אפשר לאימא לומר את ה"כן" שכל כך רציתי לשמוע. בתחילה חשבתי שלא הבנתי נכון, ושאלתי: "אימא, אני יכול להסתכל בארון של אבא?" "כן, כן, יא בויא", הייתה תשובתה. "הגיע הזמן שתכירו את אבא שלא הכרתם", הוסיפה. ניגשתי לארון, שמידותיו לא גדולות, בחרדת קודש, לא ידעתי מה אמצא שם. כשפתחתי אותו, התגלו לעיניי תיקיות וקלסרים. בתחילה לא הבנתי על מה המהומה – למה לא הותר לנו לגשת לארון הזה? אך כשהתחלתי לנבור במסמכים, גיליתי אוצר על פעילותו של אבא, יוסף דעדוש, מנהיג יהודי ציוני שפעל לאיסוף תרומות והיה נציג קק"ל בבנגאזי, נציגם של עמותות וכוללים מארץ ישראל, וניהל עסקים וייבא מצרכים מפלשתינה מחברות בבעלות יהודים. השעות נקפו. המשכתי

מחנה ג'אדו לוב (אוסף יוסף דעדוש)

היומן

היומן נושא את השם זיכרון ממחנה ריכוז ג'אדו ונכתב בזמן אמת, מתחילת חודש אפריל 1942, ומספר על החיים במחנה הריכוז. יומן אותנטי שכזה הוא חלומו של כל היסטוריון. עדויות אישיות קודמות היו של יחידים ששחזרו אירועים מזיכרונם, שנים ארוכות לאחר האירועים עצמם. לעומת זאת דעודש מילא דפים בכתב יד צפוף אך מסודר שהעניק מעטפת תיאורית של שגרת החיים במחנה הריכוז בג'אדו. היומן ותיאוריו מעניקים לכולנו - דורות ותיקים בצד דורות צעירים - המחשה של האימה, הרעב, המראות, הריחות, הסבל, הייאוש וזקיפות הקומה בתוך המציאות הקשה בין גדרות התיל בלב המדבר הלובי.

פענוח היומן

יוסף, כך מתברר, כתב את יומנו בעזרת מה שהצליח להשיג בסתר - עיפרון ומחברת מנייר גס וסופג. כארבעים עמודים שנתפרו זה אל זה בחוט פשתן כתובים בכתב יד מחובר בשפה האיטלקית, בשורות צפופות. רבות מהאותיות והשורות דהו, היטשטשו או נמחקו עם השנים. על כמה מהתיאורים התפשטו כתמים חומים. חוטי הפשתן הדקיקים שתפרו את דפי המחברת התפוררו וכמה מהעמודים נתלשו. לבסוף נותרו כאמור ארבעים עמודי מחברת גדושים בכתב יד צפוף, בדרגות משתנות של בהירות.

התרגום היה קשה עד בלתי אפשרי. ניסיונות קודמים לפענח את היומן לא צלחו, עד שלמשימה גויס ד"ר יעקב לאטס מאוניברסיטת בר אילן שמתמחה בין היתר בכתבי יד איטלקיים עתיקים. ד"ר לאטס קיבל עליו אתגר מורכב ותובעני. הוא אחז בזכוכית מגדלת, חיבר אות אל אות ומילה אל מילה, צלל אל לקסיקונים של איטלקית עתיקה, השלים מילים שהסתתרו תחת הכתמים וניחש מילים שדהו עד שלא היה אפשר לפענחן.

הצצה אל העבר

מצד אחד היומן מצייר תמונות שממחישות היטב את האימה, הרעב, המחלות והמוות. מצד אחר הוא מתאר במלאכת מחשבת עמידה נחושה של עצורי ג'אדו אל מול ההתעללות, ההשפלה וסכנת המוות שריחפו מעל לראשם.

לקראת השעה שלוש וחצי אחר הצהריים הגענו למחנה הריכוז ג'אדו, והתמקמנו בצריף המגורים E. ההסתגלות לאורח חיים של אסיר לא הייתה פשוטה בלשון המעטה. עשרות מפקדים, תתי-מפקדים ומנהלים מדרגה הקיפו אותנו. מלבד לצרוח ולהנחית פקודות לא הייתה להם כל יכולת לנהל את המחנה. זה היה גיהינום עלי אדמות. התקיימו מחצי לחמנייה ביום, כלומר 80 או 100 גרם - מנת לחם ליום. עוד קיבלנו פעם בשבועיים 100 גרם אורז, 80 גרם עגבניות, 110 גרם סוכר ו-110 גרם שמן. אלו כמויות המזון לאדם לשבועיים.

היציאה מן המחנה הייתה אסורה בתכלית האיסור, ולו לפרק זמן קצר מאוד של שעה. נותרנו סגורים ללא מעש בתוך המחנה, מוקפים בגדרות תיל, תחת השגחתו הצמודה של שומר שעמד באופן קבוע ליד השער. כשהגיעו קבוצות חדשות אסרו עלינו להתקרב למכוניות ולברך את האסירים החדשים. מי שהעז להתקרב הוכה באלה מידי של רב סרן מודסטיו גארייר.

בתוך כך מתגלה סיפורו מעורר ההשראה של יוסף דעודש עצמו. הוא התעקש להגיע אל המחנה עם משפחתו, אף שהיה יכול לחמוק מכך. בצומת של גורלות חיים ומוות סירב דעודש להינצל מפקודת הגירוש ולהבטיח חיים לו ולמשפחתו. גם כשנינתה לו להזדמנות לנצל את כישוריו ואת תפקידו, הישיר דעודש מבטו אל הקומנדטורה, אגיני פאלה, ידיד של הקומיסר הפשיסטי פרנצוזי, ואמר את המילים המרכיבות את המוטו לספר זה: "למקום אליו הולכים כל אחיי היהודים - אלך גם אני".

צומת ההחלטות הטרגי הוביל את דעודש אל מסלול הייסורים של ג'אדו, אל מותה של בתו הפעוטה עדה, אל שגרת חיים שאך כפסע בה בין כליה להישרדות. בתוך המציאות הזאת צמחה דמותו, עד שהיה לאחד המנהיגים הבולטים בקרב כלואי המחנה ובהמשך בקרב כלל יהודי לוב. על שגרת החיים במחנה הריכוז הוא כותב:

ביום אחר, איני זוכר מי היה אמור להגיע, אך לקראת השעה שבע בבוקר הגיע הסמל וצעק: "כל המנוולים החוצה, כל האסירים החוצה, תלכו לעבוד". מי שעדיין נמצא במיטתו נשלף החוצה בבעיטה. לאחר שכולם יצאו החוצה, קיבץ הסמל את כל הגברים, ואז הגיע הרב-סרן,

תחנונים שנמשכו כשלושה ימים, הגיע לביתן הבידוד רופא איטלקי. הוא הביט בעדה ועיניו אמרו הכול. לאחר דקות אחדות הוציא האיטלקי מתיקו מזרק, מילא אותו בנוזל שקוף, הזריק אל זרועה של הפעוטה והסתלק.

ברוריה החולה גם היא לא זכתה לטיפול כלשהו. יוסף ניסה להבין מה הזריק הרופא לבתו ונתקל בשתיקה רועמת. על המחנה ירדה חשכה, ועימה האיסור להשמיע הגה מיותר.

האור שהחל להתגב אל ביתן החולים למוחרת בבוקר לא היה אור של בשורות טובות. עדה גססה. גופה כבר לא הגיב. ברוריה מיררה בבכי, חונקת את מילותיה וזעקותיה, מחשש שתרגיז את השומר האיטלקי ותגרום לו להרביץ בה באלה. היא נשאה עיניים אל השמיים, מבקשת, מתחננת לפני השוכן במרומים שיציל את פרי בטנה, עצמה ובשרה. אבל יוסף כבר הבין שהבלתי נמנע כבר מתרחש לנגד עיניהם. עדה חדלה לזוז ואחר כך חדלה גם לנשום.

לימים היה יוסף דעודש גם מהתורמים תרומה מכרעת לעליית יהודי לוב לישראל, לקליטתה בארץ, לחשיפת סיפורה לפני עם ישראל ולמאבק להכרה, תרתי משמע, של שואת יהודי לוב. פרסומו של היומן הזה עתיד להעניק לקהילת ההיסטוריונים, למקבלי ההחלטות בישראל ולציבור הרחב את האפשרות להבין מה התרחש בג'אזו ומה עבר על יהודי קיריניקה ולוב. הספר הזה עתיד לתת גושפנקה סופית, משכנעת ומכרעת לצירוף המלים "שואת יהודי לוב".

אנדרטה ליהודי לוב. שנטפו בתקופת השואה. תל הודי

מלווה בעשרה חיילים שהחזיקו כלי נשק. הרב-סרן הורה להקיף אותנו והחל לנאום: "אתם מנוולים, אתם עצירים, קבוצת עם הארץ" ועוד קללות בסגנון זה. אחריו בא הסמל ואמר: "אני אגרום לכם להתפגר משעמום. כל החיים תזכרו את הסמל". אחר כך פיזרו אותנו, והתחלנו לטאטא את המחנה. מאותו יום נדרשנו לטאטא את המחנה מהשעה שבע בבוקר ועד סוף היום, גם אם לא היה כל לכלוך.

השילוב הזה בין יומן גנוז, כתיבה בזמן אמת, יכולת תיאורית נדירה ולבסוף הפענוח הדרמטי הוא פריצת דרך של ממש בתיעוד תולדות היהודים במחנה. הוא מאגד, מבהיר ומשלים עדויות רבות מספור שניתנו לאורך השנים ובה בעת מעניק ממד מדעי לזיכרונות שואה נעלמה שלא מעטים נטו עד כה להתייחס אליה בספקנות ולעיתים אף בזלזול. המכלול מאגד בתוכו עדויות מוצלבות שמתארות את ביתני המוות שאנשים גועו בהם בזה אחר זה מרעב וממחלת הטיפוס.

זותה של הבת עדה

משך כשבוע עשו ברוריה ויוסף כל מה שיכלו כדי למנוע מעדה בת החודשיים וחצי להידבק במגפה שהתפשטה במחנה, אבל זה היה מאמץ חסר סיכוי. לא היו בביתן שבו גרו ולא במחנה כולו תנאי היגיינה מינימליים. המזון היה מזוהם, לחמניות קטנות שסופקו מדי בוקר – אחת לכל אדם – היו נגועות בתולעים. משפחות ניסו לבשל לעצמן סוגי מזון נוספים בתוך חצאי הביות ובגיגות מתכת. לא היו מים זורמים לרחצה. המספר הגדל והולך של נדבקים בטיפוס, הצפיפות המזעזעת, הזוהמה, המחסור בתרופות ובמים זורמים והיעדר טיפול רפואי הפילו סביב עוד ועוד מיושבי המחנה שסבלו מתת-תזונה והלכו ונחלשו עד שרפתה עמידתם בפני המחלות. הייאוש בביתנים הלך וגבר. יותר ויותר הבינו שלא יהיה אפשר לעצור את ההידבקות ולהדביר את המגפה.

יוסף הביט סביבו בייאוש. גם נחישותו ואמונתו כמו אט-אט. בכל יום נדבקו שמונה עד עשרה ילדים ומבוגרים במחלה, ובכל יום מתו כמה מהם. וכך נדבקו גם ברוריה ועדה. בשעות אחר הצהריים של יום האתמול, לאחר

הארות פדגוגיות

שולמית אימבר ומיכל סטרנין

בנו של כותב היום יוסף ועדוש, שמעון דורון, מתאר את מציאת יומנו של אביו כמסע גילוי של מסמך שהיה מוצפן בארון חתום. מדוע לדעתכם החביא האב את יומנו ולא חלק עם משפחתו את תוכנו?

ניתן להשתמש בקטע מתוך ספרו של פרימו לוי השוקעים והניצולים העוסק בנושאו של הניצול:

ביציאה מן האפלה סבלת בגלל המודעות ששבה אליך על ההשפלה שהושפלת: לא מרצון, לא ממורכ לב ולא מאשמה, ואף על פי כן במשך חודשים או שנים חיינו ברמה חייתית: מעלות השחר עד ליל מילאו הרעב, העבודה המפרכת, הקור והפחד את ימינו; והמרחב כדי להרהר, לחשוב בהגיון ולחוש רגשות – התבטל. סבלנו זוהמה, בליל של תרבויות ושליטת זכויות, מן הסתם פחות מכפי שהיינו סובלים מדברים כאלה בחיים הרגילים, כי אמת המידה המוסרית שלנו השתנתה. יתר על כן, כולנו גנבנו: מן המטבחים, מבית החרושת, במחנה, בקיצור, "מהאחרים", מהצד שמנגד, אבל לעולם היתה זו גנבה, אחדים (מעטים) ירדו עד לשפל המדרגה של גנבת לחמו של חברם. לא זו בלבד שנשכחו מאיתנו ארצנו ותרבותנו, אלא גם המשפחה, העבר והעתיד שדימיינו לנו, כי הצטמצמו לרגע ההווה, כבעלי החיים האלה. ממצב זה של ירידה לתחתית יצאנו אך לעתים נדירות: בימי הראשון המעטים שהוקדשו למנוחה, בדיקות חמקמקות שלפני הנפילה לתרדמה, בשעת החפזון של הפצצות מהאוויר, אבל היו אלה פתחי מילוט מכאיבים, דווקא מפני שזימנו לנו שעת כושר לאמוד מבחוץ עד כמה קטנונו!

מחנה ג'אדו – משימות לתלמיד

יומנו של יוסף ועדוש מציג נקודת מבט אישית על מחנה הריכוז שגבה את מספר הקורבנות היהודיים הגדול ביותר בצפון אפריקה בתקופת השואה – יותר מחמש מאות, הנחו את התלמידים לקרוא את הפרק העוסק במחנה ג'אדו במאמרה של רחל סימון, "יהודי לוב על סף שואה", פעמים 28 (תשמ"ו-1986), עמ' 60-66. [https://www.ybz.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/Article_28,3\(1\).pdf](https://www.ybz.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/Article_28,3(1).pdf) וענו על השאלות האלה:

מי היו מנהלי המחנה? (פיקוד איטלקי, שמירה של איטלקים וערבים, ללא גרמנים, כשהגיע פיקוד בכיר חיצוני למחנה, נמנעו היהודים מלרווח על מצנם האמיתית מחשש שיבולע להם.)

מה היו תנאי המגורים והתברואה במחנה? (מגורים במסגרת משפחתית, צפיפות, חוסר פרטיות, הקצבת מים במשך שעותיים ביום.)

כיצד התמודדו הרשויות עם שיעורי התחלואה הגואים? (החולים רוכזו בביתן אחד, וטיפלו בהם שני רופאים איטלקיים ועצירות שהוכשרו להזריק תרופות התחלואה הניאה לידי הפסקת שילוח יהודים נוספים למחנה ואף לפיזור חלק קטן מתושביו.)

1. פרימו לוי, השוקעים והניצולים, תל אביב תשנ"א, עמ' 56-57.

המחנת של 8 בנובמבר 1942 באלג'יריה

חיים סעדון

במיתוסים הישראליים המכוננים כרוכות השואה והגבורה זו בזו כאילו ראוי להשוותן. בהקשר של צפון אפריקה בתקופת המלחמה נכרך סיפור המחנת נגד משטר וישי שפעלה בעיקר באלג'יריה, שבה היה ליהודים חלק נכבד, עם קיומה של מחנת יהודית, גבורה יהודית. בלי להמעיט בחלקם של היהודים, המאמר מסכם את הידוע לנו על הנושא אך פותח צוהר לארצות נוספות כמו מרוקו ותוניסיה, להרכב החברתי של הפעילים ולגורמים שהיו מעורבים בפעילות זו. בזיכרון ההיסטורי של יהודי אלג'יריה נתקבעה המחנת כמחנת יהודית, ויש לה חלק חשוב באיזון הפן המתבולל והחילוני של יהדות זו מאז צו כרמייה (1870), עוגן זיכרון נוסף.

במקום הקדמה - ז'ורז' מנדל

את ראשית הפעילות המחנתית בצפון אפריקה יש לראות בניסיון של ז'ורז' מנדל לארגן את ההתנגדות לגרמניה הנאצית ולמשטר וישי ממושבותיה של צרפת. ז'ורז' מנדל (1885-1944) היה מדינאי צרפתי ממוצא יהודי ואחת הדמויות המשפיעות בפוליטיקה הצרפתית של ערב מלחמת העולם השנייה ועד נפילת צרפת והקמת משטר וישי. בשנים 1938-1940 היה שר המושבות. ב־10 במאי 1940 מונה מנדל לשר הפנים בממשל ריינו.

עד הקמת ממשלת וישי היה מנדל מהמתנגדים התקיפים לכניעה של צרפת. ב־16 ביוני 1940, יום נפילת ממשל ריינו, הוצע למנדל על ידי אדוארד ספירס (Edward Spears, 1886-1974), נציגו האישי של צ'רצ'יל בצרפת ומי שהיה אחראי להגעתו של שארל דה גול לבריטניה, לטוס עם דה גול ללונדון כדי להקים את ממשלת צרפת החופשית בגולה. מנדל סירב, הוא הסביר: "אתה חושש לחיי בגלל שאני יהודי, ובכן, דווקא בגלל יהדותי עלי לסרב. אם אעלה אתך על המטוס הדבר ייראה כאילו

בריהו הצבאית של המשלוח ישרי (ארכיון יד ושם)

ומענים הפקוחה של הגרמנים, והיה אפשר לארגן התקוממות שתפגע בכושר המלחמה הגרמני. ולבסוף, למושבות היה תפקיד כלכלי חשוב והוא לאפשר לצרפתים להתמודד עם תשלומי הפיצויים הכבדים שהוטלו עליהם במסגרת הסכם הכניעה. הנחה זו לא עמדה במבחן המציאות באשר לתפקידן של המושבות במאבקה הכולל של צרפת במלחמה. זאת ועוד, כפי שראינו, לבריטים היה תפקיד בעידוד ובסיוע לכוחות של צבא צרפת החופשית. לכוחות הבריטיים במלחמה תהיה חשיבות גם במצב הכולל של צפון אפריקה במלחמה וגם בפעילות המחתרית. המצב המיוחד של הקולוניות חידד את הרגישות של גרמניה לאפשרות שהמושבות יהיו מטרד מבחינת מטרות המלחמה של גרמניה. לכן הוקמו ועדות שביתת הנשק הגרמניות-איטלקיות, והן הגיעו לצפון

ממלטות, כאילו אני מפחד!"! מנדל הפליג למרוקו כדי לנסות לארגן שם את ההתנגדות לגרמניה. הוא הגיע לקזבלנקה ב-22 ביוני והגנרל שארל נוגס, המושל הצרפתי שהיה מתומכי וישי, עצר אותו. נוגס החזיר את מנדל לצרפת. הוא הושם במעצר בצרפת ונדון, עם מנהיגים צרפתים אחרים מתנגדי וישי, למאסר עולם. ב-7 ביולי 1944 רצח אותו ז'וזף דרנן (Joseph Darnand, 1897-1945), מפקד המיליציות הצרפתיות (Milice Française). לפרשת מנדל כמה יסודות חשובים ומעניינים להבנת הפעילות המחתרית בצפון אפריקה. ההנחה הייתה שהמתיישבים הצרפתים בצפון אפריקה, לרבות נציגי המנהל הצרפתי במושבות, אינם נוטים לקבל את הסדר הכניעה. אוכלוסיית המתישבים נחשבה אוכלוסייה פטריוטית צרפתית. זאת ועוד, המושבות רחוקות מצרפת

זה ג'ון בנודמרוני, 1944 (ארכיון יד ושם)

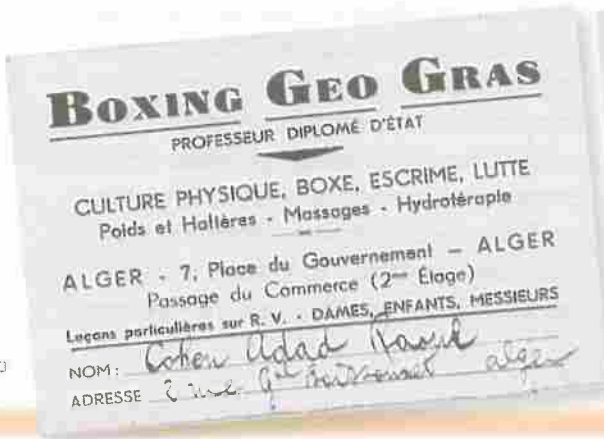
בלילה של 7-8 בנובמבר 1942 פלשו כוחות אמריקניים לחופי אלג'יריה, ובסיוע של כוחות מקומיים הצליחו להשתלט על העיר בתוך כעשרים וארבע שעות. פעולה זו הייתה חלק ממבצע לפיד ואשר במסגרתו כבשו הכוחות האמריקניים גם את מרוקו. על חשיבותו הצבאית של מבצע לפיד דומה כי אין חולק. עם זה בשולי המבצע נודע על פעילות מחתרתית של ממש באלג'יריה שהיו שותפים בה גם יהודים - קבוצת "ג'יאו גרא". אין כל ספק כי המחתרת הזאת סייעה סיוע של ממש, אם לא מכריע, לכיבושה של אלג'יריה. ההרכב האתני של קבוצה זו היה כזה שהחוקרים ראו בה "מחתרת יהודית" במלוא מובן המילה.² לפעילות המחתרתית הזאת, ובמיוחד לחלקם של היהודים בה, תהיה חשיבות רבה בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי של היהודים באלג'יריה, והיא תהיה לאחד ממחוזות הזיכרון העיקריים של היהודים יוצאי אלג'יריה.

עד כמה ידעו חברי קבוצת "ג'יאו גרא" כי הם מקימים מחתרת במובן הפשוט של המושג? להיסטוריון זוהי שאלה חשובה מאוד, שכן היא מאפשרת לו להתחקות על תהליך ההקמה וההתגבשות של המחתרת. לפעילים היהודים באלג'יריה, במבט לאחור, השאלה חשובה למדי. חלק מתהליכי בניית זיכרון הוא טשטוש, כזה או אחר, של הקשר בין העובדות ההיסטוריות המדויקות לבין השימוש בהן לעיצוב הזיכרון ההיסטורי בזמן נתון. מעבר לשאלה זו, פעילות המחתרת באלג'יריה מעלה שאלות רבות שעדיין אין עליהן מענה חד וברור. למשל: מה ידעו הצרפתים באלג'יריה על הפעילות באולם ג'יאו גרא? האם ייתכן כי המודיעין הצרפתי לא ידע דבר על פעילות זו? מה הקשר בין המחתרת לבין הקמת ארגון המודיעין האמריקאי OSS של ויליאם דונובן, שלימים ייקרא CIA? מה אנו יודעים על המניעים האמיתיים של קבוצה זו? מה הייתה הסיבה להתארגנותם כבר אז ולא

אפריקה, עקבו אחר מחנות צבא צרפתיים ובדקו אפשרויות של הכנת התקוממות במושבות. לפרשת מנדל הייתה גם משמעות נוספת והיא חלקם של היהודים בפעילות המחתרתית בתקופת המלחמה. ז'ורז' מנדל היהודי לא היה יכול לדעת ב-1940 לאן פניה של גרמניה; גם לא היה יכול לדעת עד כמה תהיה ממשלת וישי אנטישמית. עם זה, וככל שהתקדמה המלחמה, הובן עד כמה היהודים הם מונפגעים העיקריים של מדיניות וישי. למנדל היה מניע פטריוטי צרפתי מובהק, והוא ללא ספק פעל מתוך הבנה את מצבה של צרפת ומה צריך להיעשות כדי להחזירה למקומה, אך היה לו גם מניע יהודי אם כי הוא לא בא לידי ביטוי בתקופה הקצרה שבה דנו בפעילותו במרוקו.

מבצע לפיד - שאלות והרהורים

מבצע לפיד בנובמבר 1942 היה הפעולה הצבאית הראשונה של בעלות הברית לאחר הצטרפות ארצות הברית למלחמה נגד הגרמנים וכוחות הציר. מבצע לפיד היה גם הניצחון הראשון שלהן על מדינות הציר. את המבצע יש לראות בהקשר רחב יותר של נקודות המפנה במלחמת העולם השנייה. שנת 1942 הייתה גם שנת המפנה בקרבות במזרח אירופה ובקרבות במזרח אסיה. לחזית צפון אפריקה הייתה חשיבות רבה בשנת הכרעה זו הן בהצטרפות של ארצות הברית למלחמה הן בתיאום הפעילות הצבאית בין המרכיבים של בעלות הברית. עבור האמריקנים הייתה למבצע לפיד חשיבות רבה, שכן היה זה הניסיון הצבאי הראשון והעיקרי של מרבית הלוחמים ועוד יותר של הקצינים שהשתתפו במלחמה. העברת כוח צבאי גדול כל כך מארצות הברית לחופי צפון אפריקה ונידו משם לאיטליה ואחר כך לאירופה היו מהלך לוגיסטי מורכב ורב משמעות.

מימין אישור על ניצוח מפתח היהודים באלג'יר, 9 בספטמבר 1941

נדפסו הצטרפות למועדון ג'יאו גרא

בדיעבד? מה הייתה תרומתה של המחותרת למאמץ המלחמתי הכללי? מה הייתה תרומת המחותרת ליהודי אלג'יריה בטווח הקצר ובטווח הארוך? מה היה הקשר בין צבא צרפת החופשית של דה גול לבין המחותרת?

הקמת המחותרת והתארגנותה

כבר בשלהי 1940, ולכל המאוחר בראשית 1941, החלו להתארגן, ללא כל קשר ביניהן, כמה קבוצות. הראשונה הייתה קבוצת "ג'יאו גרא" שקבעה את מקומה באולם ספורט בעיר אלג'יר (*La salle Géo La Gras*), אשר מנהלו היה פטרויט צרפתי בשם זה, אלוף צרפת באגרוף במשקל בינוני ומורה מוסמך לחינוך גופני. גרא לא ידע כלל על המטרות האמיתיות של ההתארגנות החדשה וחשב שחברי הקבוצה מבקשים לקיים פעילות ספורטיבית לכל דבר.

בראש הקבוצה עמדו שלושה צעירים: אנדרה תמים (*André Temime*), אמיל אטלאן (*Emil Atlan*) ושרל בושערה (*Charles Bouchara*). הם ואחרים השקיעו מכספם ומזמנם כדי להכשיר את האולם לאימונים גופניים ממשיים. חברי המועדון התחלקו לשתי קבוצות: האחת ידעה על קיומה של ההתארגנות חשאית אנטי-צרפתית אך חבריה היו ממודרים היטב, וכל חבר הכיר רק מספר חברים מצומצם מאוד. בקבוצה השנייה היו חברים שלא ידעו דבר על הפעילות החשאית. ההתארגנות החשאית נעשתה במתכונת צבאית מושלמת, ועל היחידות השונות פיקדו יהודים, כולם קצינים לשעבר בצבא הצרפתי.² הקבוצה, כמאתיים וחמישים חברים, לא הגדירה לעצמה מטרה ברורה מראש. מיכאל אנסקי מסביר: "בתחילה לא היה לארגון זה שום מטרה, מלבד גדוד צבאי וגדוד הגנה עצמית, שמטרתו לעמוד נגד פעולתם הצבאית של הארגונים הממשלתיים והחצי פשיסטיים כ'לגיון' וכ'P.P.F.'³ כמו כן חברי הקבוצה קיבלו עליהם לחלק כרוזים, לטשטש וללכלך כרוזים ומודעות תעמולה של וישי ולשבש ככל האפשר את ייצוא הסחורות מאלג'יריה לצרפת שהיו אמורות להגיע אל הגרמנים. מתכונת פעולה זו נמשכה, ככל הנראה, לפחות עד יולי-אוגוסט 1942.

פעילותה של קבוצת 'ג'יאו גרא' השתנתה שינוי ניכר עם שובו לאלג'יריה של קצין צרפתי, חבר

במחותרת הצרפתית, הקולונל אלפרד פילאפור (*Alfred Pilafort, 1942-1905*). פילאפור הכיר היטב את ד"ר רפאל אבולקיר, מנתח ידוע ופעיל בקהילה היהודית באלג'יר, ואת אחיו, והגיע איתם להבנה בנושא הקמת קבוצת מתנדבים בפיקודו. "תפקיד הקבוצה יהיה לנטרל או להשמיד את ועדות שבינת הנשק הגרמניות או האיטלקיות".⁴ רפאל אבולקיר פנה אל ראשי קבוצת 'ג'יאו גרא' שהזא הכיר ואף תמך בפעילותם כדי שייטיעו לפילאפור.

ג'וזה אבולקיר (1920-2009), סטודנט לרפואה ובנו של רפאל אבולקיר, הקים קבוצה מחותרת של סטודנטים ונעזר בשירותיו הטובים של הממונה על ביטחון הפנים באלג'יריה, אנדרה אשיארי (*André Achiary, 1983-1909*). לאחר דין ודברים הסכימו ראשי 'ג'יאו גרא' להקים יחידה מיוחדת מתוך הקבוצה, בפיקודו של פילאפור. על פי ההבנה, קבוצת 'ג'יאו גרא' תשמור על עצמאותה אך תעמיד את הקצינים ואת החברים שבקבוצה לרשות פילאפור.

קבוצה אחרת ארגנו בעיר החוף אוראן (*Oran*) שבגבולה המערבי של אלג'יריה האחים רוז'ה (1911-1991) ופייר קארקסון (*Roger and Pierre Carcassonne*). האחים יצרו קשר עם קצין צרפתי ששמו הנרי ד'אסטייה דה לה ויז'רי (*Henri Astier de la Vigerie, 1952-1897*) שהיה אנטי-גרמני מובהק.⁵ בשיחה קצרה ביניהם הובהר כי ניתן לפעול בצפון אפריקה למען מטרה משותפת. הם חילקו את העבודה כך: האחים קארקסון עסקו בגיוס יהודים לקבוצה, ואילו ד'אסטייה וחבריו הצרפתים טיפלו בכל מה שקשור למגעים עם אנשי ממשל וקציני צבא צרפתים אחרים שהסתובבו בעיר.

הנה כי כן, שתי קבוצות המחותרת האלה שהתארגנו בשתי ערים מרכזיות באלג'יריה היו בעלות מאפיינים די דומים מבחינת דפוסי שיתוף הפעולה בין יהודים לצרפתים ומבחינת מאפייני הקבוצה היהודית. אומנם קבוצת 'ג'יאו גרא' היתה מאורגנת ומסודרת יותר, אך אין זה מפחית ממשקלה של הקבוצה שהתפתחה באוראן, שהייתה עיר נמל חשובה ואסטרטגית.

שתי הקבוצות האלה שיתפו פעולה בעיקר בזכות קשרי המשפחה בין משפחת אבולקיר למשפחת קארקסון. נראה שביולי או באוגוסט 1942 נפגשו ראשי קבוצות המחותרת והקצינים הצרפתים,

גידון אבולקיר (Musée de l'ordre de la Libération)

אברהם הררי צמדי הצרפתי

הכנות אחרונות לפעולה

בחודשים אוגוסט-אוקטובר 1942 נערכו פעולות התארגנות במישורים שונים. הצטרפו חברים חדשים, יהודים וצרפתים, הוכנו תוכניות פעולה, החלה הצטיידות בנשק, אם כי הוא היה מועט ובאיכות ירודה למדי, נערכו דיונים על דרכי פעולה אפשריות, ועם השגרירות האמריקנית החלו מגעים והופקד עליהם דיפלומט מקצועי ששמו ז'אק טארבה דה סנט ארדואין (Jacques Tarbe de Saint - Hardouin, 1899-1956). ניהול ענייני המחתרת הופקד בידי הנהגה משותפת.

גולת הכותרת של ההכנות הייתה הפגישה הלילית בחווה של אחד מפעילי המחתרת כעשרים קילומטרים מעיר החוף שרשל (Cherchell) שממערב לאלג'יר. הפגישה הייתה בדרג הגבוה ביותר: את בעלות הברית ייצג הגנרל מרק קלארק (Mark Clark) ואת צרפת הגנרל שרל מאסט (Charles Mast), בשמו של גנרל הנרי ז'ירו (Henri Giraud). עוד נכחו בפגישה הנציג המיוחד של נשיא ארצות הברית רוברט מרפי (Robert Murphy) ונציגים יהודים וצרפתים של המחתרת האלג'ירית. בפגישה "דנו על הפרטים האחרונים של הפלישה: המקום, התאריך, השעה, הדרכים, המטרות, פרשת הנסיעות וכו' וקבעו על המפה כל מה שנחוץ כדי לחסוך מבנות הברית אבדות בנפש, בחומרי מלחמה ובזמן".

הפלישה וחלקה של המחתרת

לקראת הפלישה של בעלות הברית, שנקבעה לליל 8 בנובמבר, תכננו האמריקנים להביא מגיברלטר את הגנרל ג'ירו, שהיה אמור לעמוד בראש המבצע מטעם הצרפתים. משימות המחתרת היהודית היו ניתוק אמצעי הקשר בעיר אלג'יר, תפיסת מפקדות ותחנות משטרה ומעצרים של בעלי התפקידים החשובים בצבא ובמשטרה.

את השעות הארוכות מהבוקר של 6 בנובמבר ועד תחילת המבצע עברו המפקדים בתדרוכים אחרונים, בחלוקת ציוד ומזון למשתתפים ובבדיקת ציוד הקשר ועמדות הקבוצות השונות. בשבת, בשעות אחר הצהריים המוקדמות, התכנסו כל הכוחות. החשאיות והמידור שאפיינו כל כך את המחתרת האלג'ירית עד אז הוסרו לחלוטין, והחברים הכירו זה את זה בפעם הראשונה. הקולונל

ובפגישה הוחלט על הקמת המחתרת המאוחדת ועל דרכי פעולתה. נקבעו ארבעה עיקרים:

- א. המטרה תהיה לפעול למען הפלישה של בעלות הברית לצפון אפריקה וכיבושה המהיר.
- ב. עדיין לא ימונה מפקד למבצע באלג'יר.
- ג. למותרת הפלישה יהיה כל איש חופשי לנפשו בפעולתו, אפילו נגד האחרים.

ד. ג'וזה אבולקיר יהיה אחראי לגיוס האנשים ולהכנת התוכניות הצבאיות לכיבושה של אלג'יר. העיון בפרטי ההבנה, ובמיוחד בסעיף ג', מלמד לא מעט על המניעים שעמדו מאחורי המרכיבים השונים של המחתרת המאוחדת. לצרפתים היו ככל הנראה מניעים שונים ממניעיהם של היהודים. כלל לא ברור באיזו מידה ראו בעצמם היהודים במחתרת הזאת מייצגים של אינטרסים יהודיים ומהם אותם אינטרסים. האם משום היותם יהודים, על פי הגדרתם לאחר ביטול צו כרמייה באוקטובר 1940, הם פעלו להשבת צו כרמייה ולשיבתם החוקית לחיק החברה הצרפתית? האם היו להם מטרות שיכלו לשרת את החברה היהודית באלג'יריה? דומני כי ניתן לומר בוודאות שלא היו להם מטרות כאלה, בין היתר משום שפעלו בחשאי.

מה היו המאפיינים של היהודים בקבוצת ההנהגה של המחתרת של 8 בנובמבר? ראשית, מדובר בהנהגה של צעירים יהודים, חניכי התרבות הצרפתית שרובם ככולם סולקו מהצבא הצרפתי. החברים היהודים בהנהגה היו בשנות העשרים או תחילת שנות השלושים לחייהם. זאת ועוד, לרובם לא היה ניסיון פעולה בקרב ההנהגה היהודית. ג'וזה אבולקיר היה בן למשפחה של עסקנים בקהילה, אך הוא עצמו טרם החל בפעילות. שנית, זו הייתה הנהגה בעלת אופי צבאי וחשאי מאוד. איננו יודעים מה הייתה מידת המידור, אך ברור כי כמה מחברי המחתרת, היהודים שבהם, ידעו על כך רק ערב המבצע. שלישית, להנהגה זו הייתה מטרה ברורה שבמקרה זה אינה קשורה במישרין לקהילה היהודית - היא הייתה שותפה במאבק הצרפתי הכולל של צבא צרפת החופשית להביס את שלטון וישי. ולבסוף, הנהגה זו הייתה מקובלת מאוד על חברי המחתרת אם לא בתקופת הפעילות (שכן הכול היה ממודר), הרי בוודאי בתקופה שלאחר מכן.

הצבאית כבשו הגרמנים את תוניסיה, ולכן החל גם העימות הצבאי החזיתי בין הכוחות. עוד כבשו הגרמנים את האזור החופשי של צרפת.

המחתרת של 8 בנובמבר 1942 באלג'יריה וחלקם של היהודים בה הם תופעה מרתקת. פרק הזמן הקצר שבו התארגנה וחשיבות פעולתה היו מן המפורסמות. הצרפתים פעלו במחתרת כפטריוטים צרפתיים. הם התנגדו לשלטון וישי, ובמיוחד לכיבוש הגרמני של צרפת. הם האמינו כי מיגורה של גרמניה יבטל ממילא את שלטון וישי בצרפת ופעלו על פי קווי הפעולה של תנועת ההתנגדות בצרפת. מכאן גם חשיבותם הרבה בקשירת הקשרים עם גורמי המחתרת הצרפתית ועם הכוחות האמריקניים. גורם נוסף להצלחת פעילותה של המחתרת היה מערכת הקשרים הענפה שהייתה לכוחות הצרפתיים באלג'יריה. אלמלא "השידוך" עם הצרפתים, ספק רב אם היה עולה בידי היהודים לנהל מערכת סבוכה כל כך של קשרים ומגעים, וסביר להניח כי ההתארגנות המחתרתית היהודית לא הייתה חורגת מהגנה על יהודים בשעת הצורך. עם זאת הצרפתים היו זקוקים מאוד לסיוע של היהודים.

האם פעלה הקבוצה בגלל היותה יהודית או שמא מניעה התמקדו בפטריוטיות צרפתית? לדעת מיכאל אביטבול, היו שלושה מאפיינים למחתרת היהודית: היא פעלה ללא כל קשר עם פעילות יהודית קהילתית קודמת; מטרתה הייתה פוליטית-צבאית ולא יהודית ספציפית; אופייה היהודי נקבע על ידי העובדה שחבריה היו יהודים שלא נתנו את אמונם במשטר וישי.

העיון בהסכמים בין הצרפתים לבין ההנהגה היהודית מגלה כי "השידוך" היהודי-צרפתי לא הותנה בהפסקת תחיקה האנטי-יהודית של וישי. הדעת נותנת שחברי הקבוצה סברו כי תחיקה זו תבטל מאליה עם מיגורו של שלטון וישי, אך הנושא לא הועלה בשיחות. יתרה מזו, כזכור, בהסכם הפעולה המשותפת נקבע במפורש כי "למוחרת יום הפלישה יהיה כל איש חופשי לנפשו בפעולתו, אפילו נגד האחרים". הרקע חברתי והאידיאולוגי של הקבוצה הצרפתית מלמד שכמה מחבריה לא רק שתמכו בשלטון וישי, אלא אף היו יכולים להשתתף במסע האנטישמי של שלטון זה. אופיים וחינוכם קירבו כמה מהם אל האידיאולוגיה

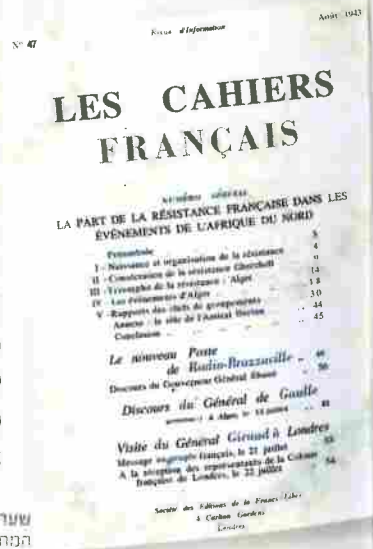
ז'רמן ז'וס (Germain Jousse) מסר את היעדים באופן מדויק, ופקודות מבצע חתומות בידי הגנרל מאסט נמסרו למפקדים. סרטי זרוע לזיהוי חולקו לכוחות השונים, ולבסוף נמסרה ההנחיה האחרונה והחשובה של ז'וס: "אין לשפוך דם".

ב-7 בנובמבר 1942, בשעות הערב המוקדמות, החל לשדר רדיו לונדון את אותות הקריאה למחתרת: "הלו, רוברט פרנקלין מגיע". כל כוח ביצע את משימותיו על פי התכנון המקורי והשתלט על נקודות המפתח בעיר ללא שפיכות דמים. אף על פי שמתוך כשמונה מאות חברי המחתרת הגיעו בפועל רק כמחצית החברים, מרביתם יהודים, ועל אף תקלות אחרות, המבצע עבר כמעט ללא בעיות ויעדיו הושגו. עם שחר נתפסו תחנת המשטרה ומרכזת הטלפונים החשובה ביותר באלג'יריה. נציגי ממשלת וישי, ובראשם הגנרל אלפונס ג'ואן (Jouin), נעצרו. השליטה של המחתרת במרכזת הטלפונים סייעה לה לעצור את בעלי התפקידים החשובים בעיר. אומנם האמריקנים התעכבו והגיעו כעשרים וארבע שעות לאחר המועד המתוכנן, אלא שהתברר כי מבחינה צבאית לא היה צורך בעזרתם, ומבחינה מדינית הושלמו כל המהלכים. ההמתנה הארוכה לאמריקנים ופעילותו של פרנסואה דרלאן (François Darlan) אפשרו התארגנות מסוימת של כוחות וישי באלג'יריה, וכן העברת בקשות עזרה לגרמנים ולאנשי וישי בצרפת. בשעות אחר הצהריים הגיעו האמריקנים, לקול מצהלות התושבים, ובשעה 19:00 נחתם הסכם הפסקת האש. אבדות המחתרת הסתכמו בשני הרוגים: הסגן היהודי ז'אן דרייפוס (Jean Dreyfus) נורה בגבו, והקולונל פילאפור נפצע פצעים קשים. לא ברור מדוע לא פעלה המחתרת באוראן במסגרת מבצע לפיד, אף על פי שבעיר התנהלו קרבות במשך שלושה ימים וגרמו לאבדות כבדות לשני הצדדים. במרוקו נמשכו הקרבות בין הגנרל נוגס לבין האמריקנים כחמישה ימים, עד הכניעה הסופית.

להערכת פעולת המחתרת

מבצע לפיד היה כאמור המבצע הצבאי הראשון של בעלות הברית נגד כוחות הציר. המבצע מהווה, כמו הקרב באל-עלמיין בנובמבר 1942, אחת מנקודת המפנה במלחמה. בעקבות ההצלחה

פרט הזרוע שעונדו חברי מחתרת ה 8 בנובמבר 1942. הפרט שייך לראול כהן ונדאד

שער גיליון כונן העת שמספר לראשונה את ספור המחתרת באלג'יריה

אנדרה מונייה

המסופחת לצרפת, לאזרחות הקולקטיבית שנכפתה על יהודיה מימי צו כרמייה, להיקף הגיוס של יהודים ששירתו בצבא הצרפתי וסולקו ממנו עקב ביטול צו כרמייה ולקיומה של אוכלוסייה צרפתית גדולה שחלק ממנה נמנה עם צבא צרפת החופשית. אף לא אחד מהתנאים האלה לא התקיים בארצות צפון אפריקה האחרות בהיקף כזה. אבל מעבר לכל אלה צריך לזכור שאלג'יריה הייתה מוקד לפעילות בין-לאומית הקשורה למלחמה. אחרי האסון בפרל הרבור חיפשו האמריקנים דרך להשפיע על המערכה והקימו באלג'יריה בסיס של הארגון הידוע בשם OSS (Office of Strategic Services), המשרד לשירותים אסטרטגיים שהיה לימים הבסיס להקמת ה-CIA, שירות הריגול של ארצות הברית.

במרוקו לא התקיימו כל התנאים שהיו באלג'יריה: מעמדה המדיני של מרוקו כמדינת חסות; המועד המאוחר של הכיבוש הצרפתי (1912 לעומת הכיבוש של אלג'יריה בשנת 1830 או של תוניסיה ב-1881); הרכבה של האוכלוסייה הקולוניאלית הצרפתית ומידת המעורבות שלה בפוליטיקה הצרפתית; מעמדם החוקי של יהודי מרוקו; והרגישות של תומכי משטר וישי במרוקו עקב פרשת ז'ורז' מנדל ועוד.

בתוניסיה לא ידוע על פעילות מחתרתית זוגמת הפעילות שהייתה באלג'יריה, אם כי יש מידע, שעדיין מחייב מחקר, על קיום רשת ריגול צרפתית שפעלה עוד לפני הכיבוש הגרמני ובראשה עורך הדין אנדרה מונייה (André Mounier). עם חבריה נמנו יהודים שנחשבו לעילית של הקהילה היהודית, בעיקר מבין עורכי הדין. כל פעולותיהם נעשו מחוץ לתוניסיה, והיו פעולות אישיות של כל אחד מהם. מרביתם צוינו לשבח לאחר המלחמה וזכו באותות הצטיינות. בתקופת הכיבוש סיפקה הרשת מידע לבעלות הברית על תנועת הצבא הגרמני וסייעה בכך לפגיעה במטוסי תובלה גרמניים ובשיירות אספקה. עם זאת היקף פעילותה של מחתרת זו ותרומתה לתבוסת הגרמנים היו פחותים לאין ערוך משל המחתרת באלג'יריה. ההמון היהודי בתוניסיה שהיה מגויס לעבודות הכפייה לא התארגן במחנות באופן מחתרתי, מכמה סיבות: ראשית, הזמן הקצר של הכיבוש הגרמני; הגיוס עצמו החל רק באמצע

המלחמה והאנטי-רפובליקנית.¹⁰ אופי פעולתה של הנהגת המחתרת היהודית היה אפוא יותר צרפתי מאשר יהודי.

המחתרת היהודית התפרקה לאחר הפלישה. אומנם עברו חודשים עד אשר הוחזרו ליהודי אלג'יריה זכויותיהם, אך קבוצה זו לא מילאה שום תפקיד אחר בחיים היהודיים או הצרפתיים של אלג'יריה לאחר המלחמה. מכיוון ששאלת הזה-קולוניזציה אחרי מלחמת העולם השנייה לא נגעה לאלג'יריה, שהייתה טריטוריה צרפתית, ממילא לא חשו היהודים באלג'יריה כי הקרקע בווערת מתחת לרגליהם, שלא כמו יהודי תוניסיה ומרוקו. את תפקודה של המחתרת ושל חלקם של היהודים במחתרת אפשר להבין גם מההשוואה של פעילות זו לפעילות של גורמי הנהגה יהודים אחרים בנושאים אחרים כמו מערכת החינוך היהודית האלטרנטיבית. הפעילות החינוכית הייתה גלויה, ואילו פעילות המחתרת הייתה חשאית לחלוטין. הפעילות החינוכית נכפתה על הקהילה היהודית, ואילו פעילות המחתרת הייתה וולונטרית. ראשי הקונסיסטוריה היהודית באלג'יריה היו שותפים לפעולה בתחום החינוך היהודי אך לא ידעו, ככל הנראה, על פעילות המחתרת. פעילות המחתרת הייתה פעילות צבאית מתואמת עם גורמים צרפתיים ונועדה להפיל את משטר וישי באלג'יריה, ואילו מערכת החינוך היהודית האלטרנטיבית הייתה מענה לדרישות הצרפתיות לבודד את הקהילה היהודית ולהחזירה למעמדה ערב פקודת כרמייה. לעומת פעולת המחתרת שביטאה אקטיביזם ואי-השלמה עם תוצאות המלחמה, הטיפול במערכת החינוך היהודית האלטרנטיבית היה בבחינת השלמה עם המצב. בפעילות המחתרת המרכיב הגילי הצעיר היה חשוב, ואילו בתחום מערכת החינוך היה שילוב בין גורמי הנהגה ותיקים ומנוסים ובין גורמים חדשים שהגיעו להנהגה אך לא בהכרח צעירים. אלו היו שני מהלכים שלא היה כל קשר ביניהם.

פעילות מחתרתית במגרב

מדוע היו התנאים באלג'יריה בשלים לשיתוף פעולה עם בעלות הברית ולצמיחת הנהגה חדשה ולא היו בשלים בארצות המגרב האחרות? דומני כי ההסבר לכך קשור למעמדה המדיני של אלג'יריה

בניין באלג'יריה הבירה על שם המהפכנית של ה-8 בנובמבר 1942, ובמרכזו נכר זכר
למנומת לציין הפעילות המהפכנית. היום המנומת לא קיים ושם הכניש שונה.

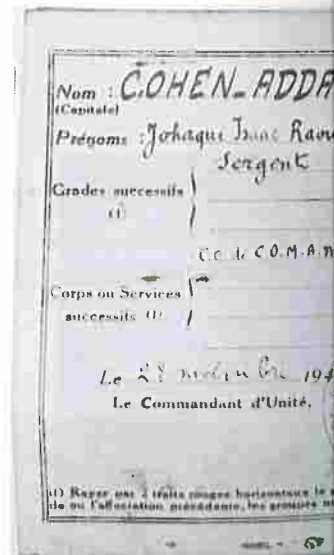
דצמבר. שנית, לא היה קשה לברוח מן המחנות, ואכן היו פעולות כאלה. שלישית, לא היה טעם לבצע פעולה ישירה ומשמעותית נגד הגרמנים, ולו בגלל החשש שהם ינקמו בכל הקהילה היהודית. רביעית, בגלל הלחץ הצבאי של בעלות הברית היה ברור כי הכיבוש הגרמני קרוב לקיצו וכי פעולתם של הגרמנים היא בעיקרה תוצאה של לחץ וקוצר זמן. ולבסוף יש לזכור את בעיית הקשר והתיאום בין יהודים שנמצאים במחנות רחוקים זה מזה וללא כל אמצעים.

אפילו - פעילות המחתרת בזיכרון ההיסטורי והקולקטיבי של יהודי אלג'יריה

המחתרת באלג'יריה הייתה למוקד של זיכרון היסטורי של עיצוב תודעתי חדש. מיד לאחר המלחמה החל המאבק על התודעה ועל הזיכרון ההיסטורי. פתח בכך ג'וזף אבולקר במאמר¹¹ שכתב באוגוסט 1948, ובו תיאר את הפעילות המחתרנית ואת חלקם של היהודים בפעילות זו. המאמר פורסם בכתב העת הצרפתי *Les Cahiers Français* וביקש לקבע בתודעה כי למחתרת של 8 בנובמבר 1942 היה חלק בנחיתה האמריקנית וכי היא הייתה שותפה בתנועת ההתנגדות הצרפתית וזאת עוד טרם הסתיימה המלחמה וטרם היה ברור מה תרומתה ומה חשיבותה של המחתרת הצרפתית בכלל המאמץ המלחמתי. ב-1944 הוקמה *Association de la Libération française du 8 novembre 1942* (האגודה של שחרור צרפת ב-8 בנובמבר 1942). האגודה פורקה בשנת 2012 והוקמה מחדש בשם *Les Compagnons du 8 novembre 1942* (לוחמי 8 בנובמבר 1942). מטרתה הייתה לתעד ולשמר את המורשת של המאבק בווישי באלג'יריה.

האגודה קיימה פעילות מסודרת מאז ועד היום. מזכיר האגודה ראול כהן חדאד העביר את ארכיון האגודה למשמרת בארכיונים ציבוריים, וביתו ניקול כהן-חדאד פועלת היום כדי להעביר את החומר למזואון ולארכיון המחתרת הצרפתית. האגודה מקיימת פעילות לחברים שעוד נותרו בחיים או לצאצאיהם. שתי האגודות של יוצאי אלג'יריה, האחת בישראל והאחרת בצרפת, מקיימות עד היום פעילויות ואירועים לרגל 8 בנובמבר לציין הפעילות של המחתרת ושל חלקם של היהודים בה.

ראול כהן חדאד חתם ללימודים
לאחר תקופת וישי תעודת הסטודנט
של ראול כהן חדאד ב-1943

- 4 התמונות במאמר זה באדיבות ניקול כהן-חדאד.
- 1 צוטט מתוך הערך של ז'ורז' מנדל בוויקיפדיה על מנדל ראו John M. Sherwood, *Georges Mandel and the Third Republic*, California, 1970.
- 2 על נושא זה ראו גיטה עמיפז-זילבר, מחתרת יהודית באלג'יריה 1940-1942, תל אביב 1983. ראו עמ' 42-55 והביבליוגרפיה בסוף הספר. בעת האחרונה התגלה חומר ארכיוני פנימי חשוב על פעילות המחתרת הזאת. למיטב שיפוטי בשלב זה, אין הוא משנה את תיאור האירועים כפי שהוצגו לצורך כתיבת מאמר זה. עם זאת העניין בחומר יעשיר את התמונה וימקד את חלקם של היהודים בפעילות זו.
- 3 מיכאל אביטבול, יהודי צפון אפריקה, ירושלים 1986, עמ' 106-107.
- 4 מיכאל אנסקי, יהודי אלג'יריה, תל אביב 1968, עמ' 108. הכוונה ל-PPF *Le Parti Populaire Français*, מפלגה שפעלה באלג'יריה בשנים 1945-1946 ומנהיגה היה ז'אק דוריו.
- 5 אנסקי, יהודי אלג'יריה, עמ' 109. לא ברור מהו המקור שבו השתמש אנסקי, אך הצגה זו של מטרות הפעולה סבירה מאוד ועולה בקנה אחד עם תפיסות צרפתיות באשר למהות האירועים של מלחמת העולם השנייה - הפגיעה באויב העיקרי, גרמניה ואיטליה, היא העניין החשוב ביותר.
- 6 על נסיבות ההתקשרות ביניהם ראו אנסקי, יהודי אלג'יריה, עמ' 111.
- 7 אנסקי, יהודי אלג'יריה, עמ' 112; גיטה עמיפז-זילבר, מחתרת יהודית באלג'יריה, תל אביב 1983, עמ' 52-53. השניים מסתמכים על דין וחשבון של אבולקר.
- 8 אנסקי, יהודי אלג'יריה, עמ' 119.
- 9 אביטבול, יהודי צפון אפריקה, עמ' 106. דברים אלו העלה גם עמיפז-זילבר, מחתרת יהודית באלג'יריה, עמ' 54-55, והם נכונים והגיוניים.
- 10 אביטבול, יהודי צפון אפריקה, עמ' 102-111. הציטוט מאנסקי, יהודי אלג'יריה, עמ' 112.
- 11 José Aboulker, *La Victoire du 8 novembre 1942. La Résistance et le débarquement des Alliés à Alger*. Paris, 2012; Jose Aboulker, "La part de la Résistance Française dans les événements d'Afrique du Nord", *Les Cahiers Français*, vol 47 (August 1943), pp. 3-45